

РОЗДІЛ I. СТОРІНКИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УДК 93.908.27

Валерій Ластовський
(Київ)

РОЗВИТОК ЦЕРКОВНОЇ СПРАВИ НА ЧЕРКАЩИНІ У XVI ст.

У статті розглядається процес формування церковної структури в межах Черкаського повіту впродовж XVI ст. Зокрема, з'ясовується роль у цьому процесі київських монастирів – Києво-Печерського та Пустинно-Микільського; описуються володіння монастирів; розглядається питання про існування інших монастирів (вважається, що більшості із них, крім Зарубського, не було).

Крім того, у статті відтворюється роль черкаського старости Остафія Дашковича у становленні церковної системи на Черкащині. Виділяється інформація про історію парафіяльних храмів у містах.

Ключові слова: Черкащина, православна церква, монастирі, парафія, Канів, Черкаси, Остафій Дашкович.

Черкащина – термін, який почав входити у суспільне життя з 1920-х років, а у строго науковому сенсі тут мова йтиме про південну Київщину, яка у XVI ст. належала до складу Київського воєводства й адміністративно охоплювала Черкаський повіт з двома містами – Каневом та Черкасами, включно із тими територіями, які до них прилягали як на Правобережжі, так і на Лівобережжі. Специфіка цієї територія полягає в тому, що впродовж усього Середньовіччя вона була порубіжною – фронтиром.

Коли з'явилися християнські осередки та храми на цих землях – це питання достатньо важке для однозначної відповіді. Напевне можна стверджувати, що два із них, як найбільш ранні, з'явилися у XII ст.: у Каневі та Зарубі. Про це свідчать як літописна інформація, так і археологічні матеріали. Чи були у давньоруський час інші християнські центри на навколишніх землях (у т. ч. південніше по течії р. Дніпра) – наразі достеменно невідомо. В народних переказах та легендах, звичайно, можна зустріти розповіді про діяльність православної князівської еліти у цьому регіоні (наприклад, стосовно Мотронинського монастиря та Юрової гори у Смілі), але вони так і залишаються лише народною творчістю. Можна ще відзначити, що інколи все ж таки трапляються поодинокі знахідки християнської атрибутики (хрестики, енколпіони). Очевидно, Канів та Заруб були для навколишніх територій певним християнським центром із величними храмами та монастирем у складі Київської митрополії.

Від часів Русі й до XVI ст. ми вже фактично не маємо жодної інформації щодо існування в означеному регіоні хоч якихось церковних структур, споруд чи осередків. При цьому, не викликає сумнівів, принаймні від середини XIV ст., переважання тут саме православного населення. Лише від початку XVI ст. інформація щодо розвитку церковних структур на цих землях з'являється в документах і поступово починає зростати. Передовсім, вона пов'язана з діяльністю відомого старости черкаського і канівського Остафія Дашковича.

Київські монастирі на Черкащині. Відомо, що О. Дашкович свого часу дарував Києво-Печерському монастирю селище Терехтемирів: «...данина государская пану Остафью, а от него монастырю Печерскому, а потом от монастыря, променено за ся у руки господарские ку замку, Киевскому воеводе» [3, с. 98]. Зрозуміло, дарунок повинен був статися до 1536 р. (до смерті самого черкаського старости; можливо, цей дарунок був даний на поминання, оскільки сам же дарувальник після смерті був похований на території Києво-Печерського монастиря, біля стін Успенського собору). А в період вже від цього моменту до 1552 р. монастир обміняв його київському воєводі.

Монастирю належало також і селище Арагеев [3, с. 100]; на річці Тясміні монастир мав уход – селище Бузиковське; далеко нижче за Черкащину, однак у володіннях Черкаського замку, також ще уход «на устьї Самары, где Самар в Днепр упала» [3, с. 86].

Чи не найраніша інформація про церковні володіння стосується *Києво-Микільського Пустинного монастиря*. 9 лютого 1510 р. Остафій Дашкович зробив дарчий запис монастирю «селище на ім'я Соркланов» [2, с. 14–15]. Тоді монастирем керував ігумен Макарій. Це поселення знаходилося на території сучасної Канівщини, поблизу села Кононча, на річці Росі [3, с. 100].

Коли саме, точно не відомо, але очевидно вже в часи свого урядування на канівському (а можливо й канівському і черкаському) старостві, пан Остафій передав цьому монастирю в користування також «лови» Канівського замку «за Дніпром на річці Супій», в 4-х милях від замку. Монастир за користування ними отримував з жителів сіл Колтегаєво і Терехтемирів певну платню [3, с. 97]. Вже після смерті О. Дашковича монастирю відійшли селище Ярилово і селище Колтегаєво, які знаходилися «нижче замку» на річці Росі [3, с. 99]. Міщани канівські, очевидно, вважали ці землі своїми і спробували їх відібрати. З цього приводу ігумен монастиря Варлаам у 1542 р. скаржився до короля [2, с. 37–38]. Справа, вочевидь, була залагоджена на користь монастиря, адже у 1552 р. з ловів на Супої «Колтыгаевцы и Телегтемировцы... по четверце овса, по возу сена, по 12 грошей на мед, а по лисицы, тепер дают то на монастыр Пустынский» [3, с. 97].

Судячи з інформації, в цих селах проживали не тільки їх жителі, а й ченці. Зокрема, на уході села Ярилово «ез на Р[о]си сами чернцы бьютъ и ловятъ» [3, с. 99].

Неподалік від Колтегаєва знаходилося село Черленков, котре також належало Києво-Пустинському монастирю [3, с. 100]. Яким чином воно потрапило до монастиря, – невідомо.

Угіддя потрапляли до відання монастиря й від інших представників еліти, зокрема, селище Кононча – від князя Корецького, а село Совин – від «пана Бабинского» [3, с. 100].

На Лівобережжі до Канівського замку адміністративно належали землі, «где Сула в Днепр впадает, от того вышей у мили по речку Переволочну, то монастыря Пустынского» [3, с. 101]. Йому також належало у цьому ж краї й уход від Черкаського замку «на Днепреж на 7 миль по реце, 3 станы у Белобережьи, а на устьи Сулы, а в Пивов – то монастыря Пустынского» [3, с. 86]. Можна зробити припущення, що топонім Пивів – це місце заснування майбутнього Пивського монастиря.

Відомо, що частина підданих (із Совиного, Колтегаєва та Терехтемирова) Пустинського монастиря проживала у Каневі [3, с. 105]. Можливо, вони були своєрідними сезонними працівниками, які на зиму перебиралися до міста («Опис» Канівського замку, в якому вони фігурують, якраз і було складено у лютому-березні, коли польові роботи ще не ведуться).

У зв'язку із цим монастирем важливо відмітити ще один цікавий епізод. Черкаський староста Остафій Дашкович у період між 1514 та 1535 роками підтвердив надання йому угідь «ещо за першых державець Черкаских» [4, с. 11]. Тут важко однозначно стверджувати, кого саме мав на увазі староста. Однак, скоріш за все, мова може йти навіть про період другої половини XV – початку XVI ст. Саме на цей час припадає дуже активна фаза накопичення цим монастирем самих різноманітних володінь, у т. ч. було набуто селище Климатин у 1512 р. від Михайла Павші [9, с. 599–603].

Але не лише співпраця пов'язує О. Дашковича із монастирями. Маємо й цілий ряд фактів про їхні конфлікти. 29 квітня 1529 р. король Сигізмунд I видав грамоту (на прохання архімандрита Антонія), якою заборонив О. Дашковичу чинити кривди й утиски Києво-Печерському монастирю у його володіннях у селі Бузуків біля Черкас [6, с. 8–9].

8 січня 1532 р. король знову видав грамоту, але вже Києво-Микільському монастирю, із заборонаю О. Дашковичу робити наїзди на Клим'ятинські уходи та чинити утиски жителям села Совине, які належали цій обителі [1, с. 219]. Слід зазначити, що ці конфлікти хронологічно вибухають вже наприкінці 1520-х років. Якщо вірити скаргам самих монастирів, то їх джерелом був безпосередньо О. Дашкович. Якщо так, то це можна пов'язувати з укріпленням його влади й авторитету на займаній ним посаді.

Церкви Канева. В документах передовсім згадується «церков святого Спаса» [3, с. 92]. Цей храм знаходився на території Канівського замку. І, вочевидь, як і сам замок, був дерев'яним. Цій церкві О. Дашкович дав уходи на річках Удаю і Ольшаниця [3, с. 102]. Цікаво, що більше жодному іншому православному парафіяльному храму Канівського і Черкаського староств він таких преференцій не надавав. Чи може це означати, що в часи його управління більше не було церков на Черкащині? Чи може це його особливе ставлення саме до замкової церкви (тим більше, що сам він спочатку здійснював управління виключно в Каневі, а в Черкасах тільки з 1514 р.)?

В документах XVI ст. взагалі відсутня інформація про Канівський собор. Можливо, він не використовувався. Якщо так, то це може бути пов'язане тільки з його занепадом у XIII ст. і, мабуть, неможливістю відновлення та експлуатації. Натомість у 1552 р. згадується ще одна церква – Василівська, – котрій належала земля Подпятковщизна на Удаю [3, с. 102].

Важливо відзначити, що на церковні села (власне як і на інших жителів округи) накладений був обов'язок ремонтувати Канівський замок у випадку необхідності; так само на них накладалася і «служба военная» («против людей неприятельских и в погоню за ними конно, збройно бывати з старостою и без него з слугами его») [3, с. 94–95]. Крім того, вони ще й сплачували «сторожовщизну» спочатку по 3 гроша, а потім і по 7. У випадку здійснення правопорушення церковними підданими право суду над ними мав староста [3, с. 96]. Також церковні піддані зобов'язані були «послушны быти присуду замкового». Їм дозволялося користуватися замковими пасіками, однак за це бралася платня – 40 грошей «от пасеки... на лето» [3, с. 98]. Щодо усіх цих повинностей, то, скоріш за все, вони накладалися на всіх жителів церковних володінь, незалежно від того, місцевими чи київськими були церковні власники.

Церква в Черкасах. У 1552 р. вперше зафіксовано існування тут храму. Дерев'яна Миколаївська церква була збудована одночасно із замком: «В замку церков светого Николы на подрубе» [3, с. 78]. Єдине, що знаходилося у власності Миколаївської церкви, – це пасіка на Тясміні в селищі Бузиковське [3, с. 88].

Найімовірніше, що в Черкасах до цього часу й не було власної церкви. Опосередкованим свідченням цього є те, що на черкаську церкву не було записано ні сіл, ні земель, ні підданих. Також, порівняно з описом Канівського замку, в описі Черкаського замку відсутні такі поняття як «церковні села» чи «церковні люди», і, тим більше, не згадується про їхні повинності на користь замку.

Церква в Черкасах згадується також і у відомій пам'ятці української літератури XVI ст. – «Epicedion, себто Вірш жалобний про благородного й вічної пам'яті гідного князя Михайла Вишневецького», написаний у 1584 р.:

Під Черкаси Рараджа вивів п'ятсот кінних
Через хащі потайки в темені осінній.
Хитро сплутавши сліди, бусурман ховався,
В місто вдертися вночі нагло намірявся.
Вдень кусати не посмів, ночі став чекати,
Щоб зненацька налетіть, сонних пов'язати.
Рано сонця ясного світлий лик сховався,
Місяць слідом повивсь, високо піднявся.
Люд, як завжди, уночі упокоївсь, сонний,

Раптом по усіх церквах вдарено у дзвони.
Сон де й дівся у людей. «Пробі! Гвалт! – волають,
А татари тут і там частокіл ламають.
Князь, зачувши шум страшний, джурів не чекає,
Вмить прокинувшись від сну, воїнів гукає,
Щоб перед поганином боязні не мали,
Щоб татарських злих собак з міста виганяли.
Мовби сонце, так лице місяця світилось,
Як тривога через зайд в місті учинилась.
Татар юги хмари стріл на людей пускають,
Гострі стріли з посвистом з луків вилітають.
Та від наших влучно б'ють довгі рушниці,
Не урвавши здобичі, утікають ниці.
Князь із мужніми людьми далі назирає,
Переслідує татар, остраху не знає.

Анонімний автор цього вірша, судячи з тексту, був необізнаний із ситуацією в місті, оскільки писав, що «по усіх церквах вдарено у дзвони». На той час в Черкасах була лише одна церква. Він ввів до тексту узагальнюючу інформацію. Самі слова «усі церкви» свідчать скоріш про думку, що їх було навіть не дві, а більше.

Монастирі Черкащини. Достеменно можна говорити про те, що на цій території найдавнішим був монастир, зафіксований літописами у Зарубі. Так само він фіксується і в XVI ст. вже актовими джерелами. Йому належало два поселення – Кам'янка і Балакірево – «на церков Зарубскую Телехтемировскую» [3, с. 98], а на Лівобережжі ще й два уходи – Ачекмаково та Макарино [3, с. 102]. Цей же монастир фігурує і в описі Київського замку 1552 р.: «Монастыр слывет Зарубский святое Пречистое, и тому монастыру бывала также пашня бортная земля, озера, бобровые гоны; теперь пусто одно один чернец стережет для пожара» [3, с. 121].

Виникає запитання, наскільки можна ототожнювати Зарубський і Трахтемирівський монастирі? Є дослідники, які вважають, що це один і той же монастир. Так, М. Жарких відстоює їхню спорідненість, а тому вважає протилежну позицію не більше як непорозумінням [5, с. 257]. Хоча сам же й відзначає, що між їх згадками у документах лежить прогалина у 38 років. Він не враховує тут іншої обставини – існування монастирів на одному місці ще не означає їхню тотожність. Тим більше, що у даному випадку є дуже важливі обставини, зафіксовані у крайніх згадках в ці 38 років: у 1552 р. в монастирі проживав лише один чернець, який виконував функції охоронця, а у 1590 р. це взагалі була пустка. 19 квітня 1590 р. на Вальному Сеймі було схвалено і підписано польським королем Сигізмундом III документ, за яким землі Трахтемирівського монастиря було віднесено до тих територій, які «вільно буде... роздавати ті пустині на вічність особам шляхетського стану» [10, с. 318].

Зарубський і Трахтемирівський монастирі плутають і в інших випадках. Наприклад, Л. Тимошенко для російської «Православной Энциклопедии» відзначив їх як два різних стосовно XVI ст.: «Богородичный в Зарубе, Трехтемировский (Зарубский)» [7, с. 162]. Тут вже дисонанс іншого характеру – один і той же монастир названий як два різних (дослідник просто не володіє джерельною та історіографічною базою).

Свого часу автор цих рядків висловлював думку, що Зарубський і Трахтемирівський монастирі – це дві різних чернечих обителі (можливо, Зарубський монастир XVI ст. – це усього лиш філія Києво-Печерського монастиря, а не окрема чернеча структура). Я лише помилявся у тому, що відносив заснування Трахтемирівського монастиря до часу не раніше середини XVI ст. [8, с. 134]. На даний же момент можна стверджувати напевне, що Трахтемирівський монастир взагалі з'явився лише на початку XVII ст. I, між іншим, загальне уявлення, що саме цей монастир був наданий українському козацтву в процесі

реформи Стефана Баторія, слід вважати помилковим, оскільки воно не підтверджується жодними документами.

В науковій, краєзнавчій літературі та в деяких переказах, пов'язаних з історією монастирів Черкащини, можна знайти інформацію про існування деяких із них ще у XVI ст. – зокрема, це стосується Канівського, Мотронинського, Ірдинського (інколи називаються й інші). Однак жодного документального підтвердження, яке хоча б натякнуло на таку можливість, немає.

Таким чином, початок XVI ст. засвідчив значне проникнення на Черкащину київських монастирів, які мали тут величезні володіння (можливо, цей процес почався ще з другої половини XV ст.) і утримували свої філії (до них, напевно, належить і Зарубський монастир). Існування парафіяльних храмів зафіксовано лише в містах – Каневі та Черкасах; хоча це не свідчить про неможливість їх існування і в селах Черкащини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. II. Санкт-Петербург, 1848. 405, 15, 14 с.
2. Архив Юго-Западной России. Часть I. Т. VI. Киев, 1883. 182, 938 с.
3. Архив Юго-Западной России. Часть VII. Т. I. Киев, 1886. 85, 647, XII с.
4. Архив Юго-Западной России. Часть VII. Т. II. Киев, 1890. 210, 644 с.
5. Жарких М. Терехтемирів. Київ, 2013. 277 с.
6. Каманин И.М. Материалы по истории казацкого землевладения (1494–1668) // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. Кн. 8. Киев, 1894. С. 3–28.
7. Киевская епархия // Православная энциклопедия. Т. XXXIII. Москва, 2013. С. 151–290.
8. Ластовський В. Роль Трахтемирівських та Ірдинського православних монастирів в історії Середньої Наддніпрянщини у XII–XVIII ст. // Українська козацька держава. Кн. 2. Київ; Черкаси, 1997. С. 134–138.
9. Троцкий П. Киево-Печерский Пустынно-Николаевский монастырь // Труды Киевской духовной академии. 1878. № 7–9. С. 590–636.
10. Volumina legum. Т. II. Petersburg, 1859. 482, XIII с.

REFERENCES

1. Akty, otnosiashchiesia k istorii Zapadnoy Rossii. Т. II. Sankt-Peterburg, 1848. 405, 15, 14 s.
2. Akty, otnosiashchiesia k istorii Yuzhnoi i Zapadnoy Rossii. Chast I. Т. VI. Kiev, 1883. 182, 938 s.
3. Akty, otnosiashchiesia k istorii Yuzhnoi i Zapadnoy Rossii. Chast VII. Т. I. Kiev, 1886. 85, 647, XII s.
4. Akty, otnosiashchiesia k istorii Yuzhnoi i Zapadnoy Rossii. Chast VII. Т. II. Kiev, 1890. 210, 644 s.
5. Zharkih M. Terechtemyryv. Kiev, 2013. 277 s.
6. Kamanin I.M. Materialy po istorii kazackogo zemlevladienia (1494–1668) // Chtenia v istoricheskom obshchestve Nestora-letopisca. Kn. 8. Kiev, 1894. S. 3–28.
7. Kievskaya eparhiya // Pravoslavnaya encyklopediya. Т. XXXIII. Moskva, 2013. S. 151–290.
8. Lastovskiy V. Rol Trachtemyryvskych ta Irdynskogo pravoslavnykh monastyryv v istorii Seredioi Naddyprianshchyny u XII–XVIII st. // Ukrainska kozacka derzhava. Kn. 2. Kiev; Cherkasy, 1997. S. 134–138.
9. Trockiy P. Киево-Печерский Pustynno-Nikolaevskiy monastyr // Trudy Kievskoy duchovnoy akademii. 1878. № 7–9. S. 590–636.
10. Volumina legum. Т. II. Petersburg, 1859. XIII s.

Lastovskiy V. The development of religious affairs in the Cherkasy region in the XVI century.

The article considers the process of formation of Church structures in the borders of Cherkassy district during the XVI century. It revealed the role in this process of Kyiv monasteries – Kiev-Pechersk and Desert-

Nikolsky, described the monasteries possessions, considered the question about the existence of other monasteries (it is believed that there weren't most of them, except Zarubinski).

Except that the role of Cherkassy headman Ostafty Dashkovich in the formation of the Church system in Cherkassy is considered. The information about the history of the parish churches in cities is excreted.

Keywords: Cherkasy region, Orthodox Church, monasteries, parish, Kaniv, Cherkasy, Ostafty Dashkovich.

Одержано 31.03.2017.

УДК 94(477):[631.3:325(430)]«18/19»

Інна Швайка
(Харків)

ЗАСНУВАННЯ МЕНОНІТСЬКОГО СЕЛА ГРИГОРІВКА ЯК ПРИКЛАД ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ УКРАЇНСЬКОГО ТА НІМЕЦЬКОГО ЕТНОСІВ (кінець XIX – 20-ті роки XX ст.)

У статті досліджується питання заснування німецького села Григорівка Ізюмського повіту Харківської губернії. Хронологічно межі охоплюють період від 1889 р. до 1930-х рр.

Розкрито основні причини та передумови, які спонукали колоністів до заснування села у досить пізній період їхнього перебування в Україні. Досліджено геополітичні та економічні особливості території, що спонукали заснувати село саме там. Наведено приклади взаємовідносин колоністів з українським населенням головним чином через економічні відносини, адже земельний наділ перші з них вкупили у російського дворянина.

У статті детально описано план забудови села, яким чином відбувалася забудова, які матеріали використовувалися при будівництві житлових будинків та селищних споруд, подано картографічні матеріали для візуалізації даних. У даному дослідженні були висвітлені, крім іншого, дані про головні труднощі, з якими зустрілися колоністи, заселяючи зазначену територію. Детально описано процес будівництва та розбудови школи.

Ключові слова: Григорівка, меноніти, колоністи, німецьке поселення, розбудова села, план поселення, географічне розташування.

На сьогоднішній день в Україні науковцями активно вивчається історія різних етнічних груп, які проживали чи проживають на території країни. Більшість цих груп мають різні за походженням культурні етнічні корені, які об'єднує те, що протягом століть вони перебували у відриві від основного масиву свого етносу, в умовах українського середовища й активно взаємодіяли з населенням. Німецькі колоністи, переселяючись на територію України, вже мали власний сформований культурний масив, який, звичайно, впливав на всі рівні його життя.

Дослідження окремих німецьких поселень на Україні почалися ще у XIX ст. Спочатку А. Клаус у роботі «Наші колонії: досвід та матеріали по історії і статистиці іноземних колоній» використовував не лише комплексний підхід, а й виділяв окремі німецькі колонії. Д. Багалій у праці «Колонізація Новоросійського краю і перші кроки на шляху культури» умістив відомості про окремі німецькі поселення. Публіцист А.П. Липранді (псевдонім А. Волинець) багато робіт присвятив національним меншинам на території Російської імперії, зокрема, німецьким колоністам на Ізюмщині та історії переселення колоністів до Харківської губернії. Однак ці роботи носили яскраво виражений антинімецький характер. Окремо слід виділити дослідження С.І. Бобильової, присвячені окремим німецьким поселенням на Україні. Варто відзначити роботи Н. Венгер, окремі з яких стосуються історії менонітських поселень. У роботах